

Wachtend op de barbaren

Het Byzantijnse Rijk en de ander

FLORIS BERNARD

“Wachtend op de barbaren” (Περιμένοντας τους βαρβάρους – *perimenontas tous barbarous*) is de titel van een gedicht van Konstantinos Kavafis (gepubliceerd in 1904) dat terecht beroemd is geworden. Het beschrijft hoe een rijk zich klaarmaakt voor de komst van de barbaren. Het plan is om hen te paaien met titels en te verblinden met edelstenen. De uitroep “de barbaren zullen vandaag komen” wordt keer op keer herhaald. Maar het gedicht eindigt op een anticlimax: onrust en verwarring breken uit. Dit zijn de laatste regels van het gedicht:

Γιατί ενύχτωσε κ' οι βάρβαροι δεν ήλθαν.
Και μερικοί έφθασαν απ' τα σύνορα,
και είπανε πως βάρβαροι πια δεν υπάρχουν.

Και τώρα τι θα γένουμε χωρίς βαρβάρους.
Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν μια κάποια λύσις.

Omdat de nacht viel en de barbaren niet kwamen.
Enkele lieden, net binnen uit de grensstreek,
zeiden dat er geen barbaren meer zijn.

Wat moet er nu van ons worden, zonder barbaren.
Die mensen waren tenminste een oplossing.¹

Het is onduidelijk wanneer Kavafis dit gedicht situeert. Het laat-Romeinse keizerrijk lijkt de meest logische kandidaat, maar we weten dat Kavafis ook gefascineerd was door Byzantium. Hoe het ook zij, Kavafis' gedicht verwoordt de paradox die van toepassing is op het latere Romeinse keizerrijk en het middeleeuwse Byzantium: hoezeer het rijk zich ook beschouwde als het centrum van de wereld, het was op een vreemde manier afhankelijk van de anderen, de barbaren, om zich een plaats te geven. De barbaren zijn in zekere zin de noodzakelijke tegenpool van het Romein-zijn. Dit verandert niet in het

¹ Alle vertalingen in dit artikel zijn van mijn hand.

middeleeuwse Byzantium, in tegendeel. Het rijk dat zijn ideologie grotendeels baseerde op drie elementen (Romeinse staat, Griekse cultuur, christelijke religie) had tegenvoetters nodig om zich een bestaansreden aan te meten.

Vele anderen

Het onderwerp van Byzantium in relatie tot de ander is natuurlijk veel te uitgebreid om op een kort bestek te bespreken. De manieren waarop het Byzantijnse rijk in contact kwam met buitenstaanders, zijn uiteenlopend.² Het rijk had poreuze grenzen, vooral aan de noord- en oostkant, die een voortdurend contact niet in de weg stonden. Op geen enkel moment van hun geschiedenis konden de Byzantijnen zich veroorloven om geïsoleerd te blijven van de ander, en dat zowel in positieve als in negatieve zin.

Een eerste vorm van contact, die het vaakst de historische handboeken haalt, is simpelweg oorlog. Maar oorlog kan vele gedaanten aannemen. De groots opgezette, welhaast ‘klassieke’ oorlogen tegen de Perzen (in het begin van de 7de eeuw n.C.) hadden landlegers en vloten die het in veldslagen tegen elkaar opnamen. Deze vorm van oorlogvoeren verschilt hemelsbreed van de confrontaties met de Arabieren, die kort na de Perzische oorlogen kwamen en land veroverden door snelle en vernietigende invallen, gepaard met een snelle reorganisatie van het veroverde land naar een totaal ander staatskundig en religieus model. Een vijand blijft overigens niet altijd een vijand. Een klassiek voorbeeld zijn de Bulgaren, met wie het Byzantijnse rijk regelmatig bloedige veldslagen uitvocht, maar die mettertijd deel werden van de Byzantijnse invloedssfeer; of de Petschenegen, die de noordgrens van het rijk (de Donau) regelmatig bedreigden, maar soms ook als hulptroepen ingeschakeld werden. De keizerlijke macht in Konstantinopel maakte trouwens wel vaker gebruik van ‘vreemde’ volkeren als hulptroepen. De Byzantijnse strijdmacht bestond voor het grootste deel uit ‘buitenstaanders’, van de beroemde Varangiaanse wacht, de persoonlijke lijfwacht van de keizer, tot de Genuezen die in 1453 de laatste heldhaftige charge tegen de Turken uitvoerden.

Byzantium onderhield ook meer positieve relaties met de ‘ander’. Voor vele volkeren in het Middellandse Zeebekken, het Midden-Oosten en de Kaukasus was Konstantinopel een culturele en religieuze aantrekkingspool. Het is welbekend dat Byzantium zijn orthodoxe religie en liturgie exporteerde naar de Slavische wereld, en met de religie ook een substantieel deel van de Byzantijnse cultuur. Iets minder bekend zijn de relaties tot de volkeren in de

² Zie Gregory (2010) en Herrin (2009) voor recente introducties.

Kaukasus. Armenië en Georgië cirkelden als twee satellieten rond Konstantinopel, soms gewoon als onderdeel van het rijk, soms als een soort protectoraat. De invloed van Byzantium is heel goed merkbaar in de architectuur en decoratie van Armeense en Georgische kerkgebouwen, of de illuminaties in de manuscripten uit deze gebieden. Overigens was een aantal Byzantijnse keizers van Armeense oorsprong.

Van een echte acculturatie (of assimilatie) is daarbij weinig sprake. Het is veelbetekenend dat er zich al vroeg een Slavische liturgie ontwikkelde in de lokale talen. Ook de Armeense kerk ging doctrinair al heel vroeg haar eigen weg. Met andere woorden, Byzantium gedroeg zich als een echt rijk, een *imperium*, dat verschillende volkeren overkoepelde, zonder zich echt te bekommeren om een duidelijke identiteit op te leggen aan al zijn onderdanen.

Diplomatie is een andere vorm van contact met de ander; een kunst die Byzantium als geen andere politieke entiteit in de middeleeuwen beheerste. Om maar één frappant voorbeeld te noemen: Byzantijnse keizers hadden de gewoonte om kronen te sturen naar buitenlandse heersers. Tot op de dag vandaag beroemen zowel Servië als Hongarije zich op hun kroon die ze ooit van de Byzantijnse keizer hebben ontvangen, en die de toenmalige heersers de nodige legitimiteit verleenden. Goud, relikwieën, verluchte manuscripten, en ook wel huwbare dochters: het werd allemaal ingezet in de Byzantijnse diplomatie, en zo werd heel Europa en het Midden-Oosten doordrongen van de macht en cultuur van het rijk.

We kunnen misschien de vraag opwerpen of het wel altijd nuttig is om een strenge scheidingslijn te trekken tussen ‘Byzantijnen’ (op zich een problematische term, want nooit gebruikt door de Byzantijnen zelf) en ‘buitenstaanders’ (Mullett 2000). De wisselwerking tussen buitenstaanders en Byzantijnen nam vele vormen aan, en talrijk zijn de momenten waarop het onderscheid merkwaardig vaag is, of waarbij personen nogal soepel van de ene identiteit op de andere overstapten. Het is de laatste decennia steeds duidelijker geworden dat de etiketten die wij gewend zijn te gebruiken sterk afhankelijk zijn van een idee van de natiestaat, en dat deze categorisering vaak ontoereikend zijn om premoderne groepsverbanden te beschrijven (Eisenstadt & Giesen 1995; Brubaker & Cooper 2000). Dit neemt niet weg dat er ook in Byzantium processen aan de gang waren om mensen te ‘anderen’ (‘alteratie’), met andere woorden, om er nadrukkelijk een ander van te maken, en de verschillen te beklemtonen.

Om deze processen bloot te leggen, bespreek ik in wat volgt fragmenten uit twee teksten waarin ‘de ander’ een grote rol speelt: het 7de-eeuwse gedicht *Perzische veldtocht* van Georgios Pisides, en de kroniek van Michael Atta-

leiates uit de late 11de eeuw. Geen van beide behoort tot de canon van de Griekse literatuur van Homeros tot heden, en moderne lezers ondervinden wellicht enige weerstand wanneer ze de wereld van deze teksten willen binnendringen. Maar achter de teksten gingen heel duidelijke visies schuil over de rol van het Byzantijnse rijk in de wereld, en hoe het rijk zich tegenover zijn buitenstaanders diende op te stellen.

Georgios Pisides en de eeuwige aartsvijand

Pisides' gedicht is geschreven in de schimmige overgangsjaren tussen het laat-antieke Oost-Romeinse rijk en het middeleeuwse Byzantium. Het rijk dat zich nog maar twee generaties voordien, onder Justinianus, weer heer en meester had gemaakt over haast de gehele Middellandse Zee, werd nu bedreigd in zijn bestaan. Terwijl de Byzantijnen verwickeld waren in een burgeroorlog, rukten de Perzen op aan de oostrand van het rijk. De interne twisten werden uiteindelijk beslecht in het voordeel van een nieuwkomer, Herakleios, die aan een rigoureuze hervorming begon. In 622 ondernam hij een veldtocht tegen de Perzen, op dat moment geregeerd door Khosrau, telg van de Sassanidische dynastie (Kaegi 2007).

Het is deze succesvolle veldtocht die het onderwerp vormt van een lang gedicht van Georgios Pisides, tegenwoordig aangeduid als *De expeditione persica*. Pisides kan omschreven worden als de hofdichter van Herakleios. Hij beschreef de roemrijke verwezenlijkingen van deze belangrijke keizer ook in enkele andere gedichten.

In de geschiedenis van de Griekse dichtkunst is Pisides een niet te onderschatten schakel (Lauxtermann 2003). In metriek en stijl betekenen zijn gedichten een definitieve ommekeer. De gesofisticeerde, archaïserende preciositeit van laat-antieke dichters (zoals Nonnos en anderen) wordt definitief achterwege gelaten. In plaats van de Homerische hexameter verkiest Pisides de jambische trimeter, die hem toelaat om dichter bij de toenmalige spreektaal te blijven. Bovendien hervormt hij dit metrum: geleidelijk begint, naast de prosodie die we kennen uit de oudheid, ook het accent een rol te spelen.

De expeditione persica is een lang gedicht dat ingedeeld is in vier zogenaamde ἀκροάσεις (*akroaseis*), “luisterstonden”. Het lijkt dus aannemelijk dat het gedicht werd voorgedragen, vermoedelijk aan het hof in het bijzijn van de keizer, die herhaaldelijk wordt aangesproken. Geen wonder dus dat het gedicht in feite neerkomt op een lofzang ter ere van keizer Herakleios. Het is moeilijk om een genre-etiket te kleven op deze tekst, die een epische stijl en motieven gebruikt om historiografische onderwerpen een enkomiaasti-

sche draai te geven. De proloog maakt al duidelijk dat Pisides een nieuw soort epiek wil bedrijven. De traditionele aanroeping van de Muze maakt plaats voor een gebed tot de heilige Drieëenheid (editie volgens Tartaglia 1998):

- ὦ Ω τὰς ἀύλους τῶν ἄνω στρατηγίας
 Τριάς διευθύνουσα φωσφόρω λόγῳ
 πρὸς ἔμπυρόν τε καὶ πεπηγμένην στάσιν
 —λόγῳ γὰρ αὐτῶν ἐκπυροῦσα τὰς φύσεις
 5 ὕλην ἄυλον δεικνύειν ἐπίστασαι—
 τοὺς οὐρανοὺς πληροῦσα καὶ τὸν αἰθέρα
 πυροῦσα καὶ σφίγγουσα τὴν οἰκουμένην,
 καὶ πανταχοῦ παροῦσα μὴ κινουμένη,
 καὶ μηδαμοῦ χωροῦσα καὶ χωρουμένη
 10 ὅπου δέησις ἐκ βάθους ἀνίπταται,
 δὸς τοῖς ἀμυδροῖς τῶν λογισμῶν ὀργανοῖς
 σάλπιγγος ἦχον καὶ λαλοῦσαν ἀσπίδα.
 δίδαξον ἡμᾶς εὖστοχον κινεῖν ξίφος,
 γλῶσσαν κατ' ἐχθρῶν, ὄπλον ἠκονημένον·
 15 ἴθυνον ἡμᾶς ἔνθα τῆς ἐξουσίας
 τῆς σῆς ἔνεστι συγγράφειν τὰ θαύματα.

- Drieëenheid, u die de geestelijke horden in den hoge
 gidst met uw lichtbrengend Woord
 naar een staat van vuur en vastheid
 (want met het woord ontvlamt u hun natuur
 5 en maakt u hun materie geestelijk),
 u die de hemelen vult, de ether
 in brand steekt en de wereld [*oikoumene*] omvat,
 u die overal aanwezig is zonder zich te bewegen,
 u die nergens plaats inneemt en zich toch verplaatst
 10 naar waar een gebed uit de diepte opstijgt,
 verleen de wazige instrumenten van mijn brein
 een klinkende hoorn en een schild van woorden.
 Leer mij een doeltreffend zwaard aanwenden,
 een tong tegen vijanden, een gewet wapen.
 15 Gids mij naar waar uw macht
 het toelaat wonderen te beschrijven.

Pisides' gedicht is dus een wapen dat gestuurd en geïnspireerd wordt door goddelijke machten, op gelijke hoogte met de werkelijke wapens die tegen de vijand worden ingezet. De hoogdravende aanhef verbindt Christelijke met Neoplatonische elementen, en het is ook geen toeval dat we in regels 11-12 zowel een Platonisch als een Paulinisch citaat te lezen krijgen.

- Σῶ γὰρ πεποιθῶς ὁ βασιλεὺς προστάγματι
 πρὸς τοὺς ἀγῶνας τῶν ἀθέσμων βαρβάρων
 ἑαυτὸν ἀντέταξεν, οἷς τὰ κτίσματα
 20 ὑπὲρ σέ τὸν κτίσαντα προσκυνεῖν νόμος·
 οἷς γνήσιον μὲν ἀντέχεσθαι τῶν νόθων,
 νόθον δὲ πάντη προσβαλεῖν τοῖς γνησίοις·
 παρ' οἷς θεὸς τις ἀφρόνως νομίζεται
 ἔνοπλος ἵππος προσκυνούμενος μάτην,
 25 ὃς εἰς ἔλεγχον τοῦ πλάνου σεβάσματος
 νῦν προσκυνεῖται καὶ πάλιν μαστίζεται.
 ὦ καρδίας σύμπτωσις ἠθλιωμένη·
 πῶς τῷ παρ' αὐτῶν δυσσεβῶς τιμωμένῳ
 τιμὴν ὁμοῦ νέμουσι καὶ τιμωρίαν;
 30 καὶ τῆς μὲν οὐ μετέσχε προσκυνούμενος,
 τῇ δὲ προσαλγεῖ πυκνὰ μαστιγούμενος.
 ὕδωρ δὲ καὶ πῦρ, τὰς ἐναντίας φύσεις,
 θεοὺς παρεισάγουσιν ἀλληλοφθόρους,
 λύσιν σέβοντεςπραγμάτων ἐναντίων.

- Met vertrouwen in uw bevel
 heeft de keizer zichzelf in de strijd
 tegen de wetteloze barbaren gegoooid. Hun wet luidt
 20 om de schepsels te vereren in plaats van u, schepper.
 Voor hen is het eigen om vast te houden aan het oneigenlijke,
 en oneigenlijk om zich te scharen achter het eigenlijke.
 In hun dwaasheid beschouwen ze een opgetuigd paard
 als God, en verafgoden ze dat vergeefs.
 25 Door dat paard nu eens te aanbidden en dan weer van de
 zweep te geven
 tonen ze zelf de dwaling van hun verering aan.
 Om een pijnlijke hartaanval te krijgen:
 hoe kunnen ze tegelijk eer bewijzen en straf uitdelen
 aan iets dat ze zo goddeloos aanbidden?
 30 Wanneer ze het paard vereren, heeft het er geen deel aan,

wanneer ze het opzweepen, wordt het nog meer gepijnigd.
 Ook water en vuur, tegenstrijdige elementen,
 sleuren ze er bij als elkaar bestrijdende goden,
 en vereren dus een synthese van tegengestelde dingen.

De Perzen zijn eerst en vooral ‘anders’ omdat ze het verkeerde geloof aanhangen. Het zijn wetteloze kettters die niet verlicht zijn door de waarheid. Wanneer Pisides hen aanwrijft een paard te aanbidden, stelt hij hen vooral voor als polytheïsten. Daarnaast, vooral in de laatste verzen van dit citaat, schemert het zoroastrisme van de Perzen door.

De oorlog die Herakleios onderneemt is dus een heilige oorlog, gestuurd en geïnspireerd door God om zijn plan te vervullen, en de *oikoumene* (dat is, de mensheid) te veroveren voor het christendom. Zoals we lazen in het vorige fragment, vult God de hele *oikoumene*, dus elke samenleving die zich niet schaart achter het rijk dat deze goddelijke almacht weerspiegelt (namelijk, het Byzantijnse rijk), kan niet anders dan verdwijnen. Pisides kadert dus de imperiale oorlog nadrukkelijk in een christelijk heilsplan. De ‘ander’ is vooral een religieuze ‘ander’.

Passages zoals deze kunnen ook tegen het licht van religieuze polemieken worden gehouden, een genre dat in Byzantium druk beoefend werd. Pisides wil expliciet dwalingen weerleggen: met ogenschijnlijk ‘rationele’ argumenten, zoals hier over de contradicties in het vereren van een paard, wil hij het gelijk van het christendom bewijzen en het ongelijk van de niet-christen. Het is een traditioneel argument om niet-christenen te verwijten om de schepsels te aanbidden in plaats van de schepper zelf. Het is een argument dat in de late oudheid vaak weerklinkt, en luttele jaren na Pisides weer zal opgenomen worden in het debat over het iconoclasme.

Deze ideeën over oorlog en religie worden nog meer in de verf gezet in een rede die Pisides Herakleios laat uitspreken vlak voor de beslissende slag (*akroasis* 2, v. 86-115). Het zou wellicht ver gaan om deze rede te vergelijken met de beroemde rede van Perikles in Thoukydides, maar in elk geval wil Pisides doordringen tot de essentie van de rol van het Byzantijnse rijk in de geschiedenis.

τὸ φρικτὸν αὐτὸς τοῦ θεογράφου τύπου
 λαβὼν ἀπεικόνισμα συντόμως ἔφη·
 ‘ἐμοὶ μὲν ὑμᾶς ὡς ἀδελφοὺς ἢ σχέσις
 καὶ τῆς βασιλείας ὁ τρόπος συνήρμοσεν·
 90 ἐξουσίαν γὰρ οὐ τοσοῦτον ἐν φόβῳ
 ὅσον προλάμπειν ἐν πόθῳ θεσπίζομεν·

- νόμος γὰρ ἡμῖν ταῖς ἀπανθρώποις βίαις,
 ἃς ἡ τυραννὶς τοῖς νόμοις ἀνθρώπισεν,
 ἀντεισάγειν νῦν τὴν φιλόανθρωπον βίαν,
 95 καὶ ταῖς τοσαύταις ἀντιτάξει τὴν μίαν,
 ἢ ταῖς ἀνάγκαις ταῖς ἀνεγκλήτοις αἰεὶ
 τοὺς εὖ τεθέντας ἐκβιάζεται νόμους.
 ἐγὼ μὲν οὕτω καὶ τρόπῳ καὶ σχήματι
 οὗτος δὲ κοινὸς καὶ βασιλεὺς καὶ δεσπότης
 100 καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ἡγεμῶν στρατευμάτων,
 μεθ' οὗ στρατηγεῖν ἔστιν ἀσφαλέστερον,
 δι' οὗ τὸ νικᾶν ἔστιν εὐσεβέστερον·
 ἐφ' ᾧ πεποιθὸς καὶ τὰ νῦν ἀφιγμένος
 ὡς εἷς ἀφ' ὑμῶν πρὸς πόνους ὀπλίζομαι.
 105 πρέπει γὰρ ἡμᾶς, ὡς ἐκείνου πλάσματα,
 χωρεῖν κατ' ἐχθρῶν προσκυνούντων κτίσματα,
 οἳ τὰς τραπέζας τὰς ἀμίκτους αἱμάτων
 λύθοις ἕμιξαν αἱμάτων μαιφόνους·
 οἳ τὰς ἀδέκτους τῶν παθῶν ἐκκλησίας
 110 ἐν ἡδοναῖς χραίνουσιν ἐμπαθεστάταις·
 οἳ τὴν φυτουργηθεῖσαν ἄμπελον Λόγω
 ξίφει θέλουσιν ἐξορύξει βαρβάρῳ·
 δι' οὗς ὁ Δαβὶδ ἐνθέως ἐφθέγγετο
 μακάριος εἰπὼν ὃς τὰ τέκνα Περσίδος
 115 πέτραις προσαντέκρουσεν ἠδαφισμένα.'

Met de schrikwekkende icon van een door God geschilderde afbeelding

in de hand sprak je deze korte rede uit:

‘Ik ben met jullie verbonden door de aard van ons rijk
 zoals broeders verbonden zijn.

- 90 Wij verordenen immers niet zozeer een macht door angst,
 als om voorop te lopen in devotie;
 het is onze wet om tegenover onmenselijk geweld,
 waarmee tyrannie tegen wetten vecht,
 waarmee tyrannie tegen wetten vecht,
 een menslievend geweld voorop te stellen,
 95 en tegenover zovele gewelddaden één in te brengen,
 die steeds de goed gekozen wetten oplegt
 met een dwang die niets verweten kan worden.
 Zo ben ik, naar binnen en naar buiten toe.

Maar hij [God] is onze gemeenschappelijke keizer en heer,
 100 en bevelhebber over onze manschappen.
 Met hem is het veiliger om ten strijde te trekken,
 met hem is de overwinning rechtvaardiger.
 In hem vertrouw ik en kom ik nu op deze plaats,
 om als één van jullie mij te wapenen voor deze beproeving.
 105 Onze taak is het, als zijn schepselen,
 om op te trekken tegen de vijanden die schepsels aanbidden,
 en die de onbezoedelde altaren
 besmeuren met moordzuchtig bloed.
 De kerken die nog nooit redeloosheid [*pathos*] hebben gekend,
 schenden ze met redeloos genot;
 de wijngaard aangeplant door het Woord
 willen ze met barbaars zwaard uitrukken.
 Over hen sprak David met goddelijk inzicht:
 “gelukkig hij die de kinderen van Perzië
 tegen de rotsen smakt.””

Deze rede tracht duidelijk te maken wat het betekent om onderdaan te zijn van het Romeins/Byzantijnse rijk, in tegenstelling tot de ander. Pisides ziet het keizerrijk als het tegendeel van tyrannie, want het is gegrondvest op een rechtvaardige wetgeving, gericht op vrede. Maar anders dan bijvoorbeeld de beroemde rede van Perikles, is religie het belangrijkste bepalend element voor eigen identiteit. Herakleios, als bevoorrecht gezant van God, gaat de oorlog aan omdat het geloof bedreigd wordt. Het Byzantijnse rijk ziet het als zijn taak in de wereld om het rechtgeaarde geloof te verdedigen en over de hele wereld te verspreiden. In zijn kerken en altaren vormt het de neerslag van het hemelse rijk op aarde. De oorlog wordt gerechtvaardigd om meer geweld-daden tegen dit hemelse rijk te voorkomen.

Het woord ‘barbaar’ zelf ontbreekt natuurlijk niet in dit fragment. Typisch voor de oosterse barbaar, zoals gezien uit het westen, is het ontbreken van rede. Ze geven zich over aan genot, zijn moordzuchtig en leven onder een tiranniek bewind. Dit kadert in een lange traditie van ‘barbarisering’ van de (vooral) oosterse vijand.³

Het psalmcitaat op het einde van dit fragment (zie psalm 137:9) geeft het begrip ‘Perzen’ een diepere laag. Ze worden gelijkgesteld met de Babyloniërs

³ Ook de bijdrage van Danny Praet in deze bundel gaat uitgebreid in op de constructie van dit soort Oriëntalistische ‘barbaarsheid’.

van het Oude Testament (wat natuurlijk historisch gezien weinig steek houdt). Op deze manier stelt Pisides de Sassanidische Perzen van Herakleios' tijd gelijk met niet alleen de Achaemenidische Perzen tegen wie het klassieke Hellas zich moest verweren, maar ook de Babyloniërs die de Joden in ballingschap voerden.

Zelfs lang na Pisides hebben Byzantijnse auteurs de gewoonte om elke vijand uit het oosten (met name de Turken) met het woord 'Perzen' (Πέρσαι) aan te duiden. Door de 'ander' uit het oosten gelijk te stellen met de oosterse 'ander' uit een roemrijk verleden, wil de Byzantijnse literatuur ook keer op keer het rijk gelijkstellen met het Romeinse rijk uit de oudheid, het Griekse Hellas in zijn culturele glorieperiode, en zelfs de Joodse gemeenschap uit het Oude Testament. Zo wordt de strijd een eeuwige strijd, met een eeuwige vijand: de Perzen uit het oosten, ten prooi aan redeloosheid en tyrannie, terwijl het 'Romeinse' rijk daar telkens recht en rede tegenover plaatst.

Attaleiates en de dubbelbloedige grenswachters

Met onze tweede tekst komen we in een ander tijdsgewricht terecht. Wanneer Michaël Attaleiates in de late 11de eeuw zijn *Historie* neerpent, heeft het Byzantijnse rijk zijn universalistische ambities al lang moeten opbergen. De Levant, Syrië en Egypte zijn definitief ontsnapt aan de controle van Konstantinopel. Tezelfdertijd heeft het rijk zich geconsolideerd op de zuidelijke Balkan, de Egeïsche Zee, en Klein-Azië. Ook intern is het rijk veranderd. De tijd is voorbij dat de keizer tot in de verste hoeken van zijn rijk almachtig was. Het rijk is onderverdeeld in een aantal zogenaamde *themata*. Dit systeem houdt in dat het centrale keizerlijk gezag een deel van zijn militaire verantwoordelijkheden afstaat aan een aristocratische laag in de samenleving, gestructureerd in grote gebieden (*themata*); doordat deze landen nooit beschouwd worden als persoonlijk bezit en ook niet overgeërfd worden, kan men niet spreken van een feodaal systeem. Desalniettemin zwaaien vooral in de buitenste gordel van deze 'provincies' lokale sterkhouders de plak.

In de tijd waarin Attaleiates schrijft (eind 11de eeuw), zijn daar bovendien een aantal andere problemen bijgekomen (Cheynet 1990; Angold 1997). De troonopvolging is in handen gevallen van rivaliserende klikjes aan het hof. Ook extern krijgt het Byzantijnse gezag te maken met een nieuwe te duchten tegenstander: de Seldjoeken, een Turksch volk dat vernietigende invallen doet op het Anatolische schiereiland, zonder dat er een coherent antwoord komt van het centrale gezag.

Tegen deze achtergrond schrijft Attaleiates (tevens jurist en grootgrondbe-zitter) zijn *Historie* (Krallis 2012). Het lijkt vrijwel zeker dat hij verschillende veldtochten zelf meemaakte en uit eerste hand beschrijft. Zijn sympathie gaat uit naar de aristocratie, maar dit betekent niet dat hij het keizerlijk gezag per se in vraag stelt. Het toneel van gebeurtenissen, naast natuurlijk het hof in Konstantinopel, is zeer vaak het Anatolische grensland, dat schimmige gebied waar religies en ethnies vaak met elkaar in conflict komen en ook in elkaar vloeien. Dit is het land van Digenis Akritis, de ‘Tweebloedige Grenskrijger’.

De *Historie* van Attaleiates (editie volgens Pérez Martín 2002; voor Engelse vertaling, zie ook Kaldellis & Krallis 2012) is rijk aan markante figuren, episodes van moed en lafheid, en vele observaties over staatsinrichting en de betekenis van geschiedenis, waarbij Attaleiates trouwens een opmerkelijke nostalgie aan de dag legt voor het Oude Rome. Uit de vele kleurrijke verhalen is dat van Roussel de Bailleul één van meest leerrijke voor de vervlechting van buitenstaanders met de organisatie van de Byzantijnse staat.

Roussel (die Attaleiates ‘Rousselios’ noemt) was een Franse krijger die in het spoor van de Noormannen de aandacht trok van het Byzantijnse gezag, op dat moment hard op zoek naar bekwame generaals. In Attaleiates’ verslag doet hij zijn intrede wanneer Anatolië in chaos is gestort door de vernietigende nederlaag van het Byzantijnse leger tegen de Seldjoeken in Mantzikert (1071). Michael VII Doukas heeft net de troon in handen gekregen dankzij enkele slinkse manoeuvres van zijn invloedrijke familie in de nasleep van deze noodlottige veldslag (hoofdstuk 23.1).

Ἄλλὰ τούτων οὕτω γινομένων καὶ κακῶς διαγινομένων, θεήλατός τις ὄργη τὴν ἐφάν κατέλαβεν. Οἱ γὰρ ἐκ Περσίδος ἐπιφανέντες Τοῦρκοι τοῖς ῥωμαϊκοῖς ἐπιστρατεύσαντες θέμασι, δεινῶς κατελυμαίνοντο καὶ κατήκισον ταῦτα ταῖς συνεχέσιν ἐπιδρομαῖς. Σκεψάμενος δ’ ὁ βασιλεὺς στρατιὰν ἐλάσαι κατ’ αὐτῶν ἀξιόλογον, συναγείρει μὲν στρατόπεδον, νεώτερον δὲ τούτοις ἡγεμόνα προβάλλεται. Συνίστησι δ’ αὐτῷ καὶ τινα Λατῖνον Ῥουσέλιον ἐπονομαζόμενον, Φράγγους αὐτῷ παραδοὺς τῶν τετρακοσίων οὐχ ἤττονας. Ἐν δὲ τῷ Ἰκονίῳ γενομένου τοῦ στρατοπέδου καὶ φιλονεικίας συνενεχθείσης τινός, ἀποστατεῖ τῆνικαῦτα προφανῶς ὁ Ῥουσέλιος καὶ τοὺς Φράγγους παραλαβὼν, ἐτέραν ἐτρόπετο καὶ τὰ καθ’ ἑαυτὸν τῷ ἰδίῳ ἐπιτρέπει βουλήματι. Ἄνελθὼν οὖν εἰς Μελιτηνὴν καὶ Τοῦρκοις τισὶ συντυχόν, ἀριστεύει κατ’ αὐτῶν ἐξεφόδου τούτοις ἐπεισπεσόν.

Terwijl deze gebeurtenissen plaatsvonden, tot onze scha en schande, kwam een goddelijke toorn over het oosten. Er verschenen Turken uit Perzië die de Romeinse provincies aanvielen. Ze voerden vreselijke plunderingen uit en vernietigden het gebied met hun onophoudelijke strooptochten. De keizer besliste om een aanzienlijke expeditie tegen hen te sturen. Hij verzamelde een leger en stelde een jonge bevelhebber aan. Hij plaatste naast hem een zekere Latijn met de naam Roussel, en gaf hem het commando over niet minder dan vierhonderd Franken. Maar toen het leger Ikonion bereikte, brak er een twist uit. Roussel kwam openlijk in opstand, nam zijn Franken bij zich, sloeg een andere weg in en deed wat zijn eigen wil hem ingaf. Hij marcheerde op naar Melitene en raakte slaags met een groep Turken. Hij triomfeerde over hen bij de eerste charge waarmee hij hen verraste.

Het is belangrijk om op te merken dat Roussel de gelegenheid kreeg om zijn ‘Franken’ (waarmee ook Noormannen konden bedoeld worden) bij zich te houden. Het legertje rond Roussel functioneerde blijkbaar het best wanneer ze elkaar verstonden en vertrouwden. Het succes blijft niet uit. Deze episode is één van de zeer schaarse in Attaleiates’ *Historie* waar de Seldjoeken een pak slaag krijgen. Maar het risico is evident: Roussel gaat zijn eigen weg en stelt zich onafhankelijk op tegenover de keizer.

Tussen twee haakjes: het is interessant hoe Attaleiates de Seldjoeken beschrijft. Hij gebruikt weliswaar de naam *Tourkoi* in plaats van *Persai*, en gaat dus niet mee in de archaïserende taalgebruik van voorgangers (en auteurs na hem zoals Niketas Choniates in de 12de eeuw). Anderzijds maakt hij duidelijk dat ze uit ‘Perzië’ komen, en elders heeft hij het over hun ultieme leider, nog steeds sjah van Perzië. De Turken zijn voor Attaleiates dus een vorm van hulptroepen gezonden door een schimmige koning diep in Azië, de opvolger van Darius en Khosrau, en nog steeds de evenknie en gezworen vijand van de Byzantijnse keizer.

Het verhaal van Roussel gaat voort wanneer de keizer beslist om zijn eigen oom (Ioannes Doukas, die de titel van *caesar* toebedeeld had gekregen) met een groot leger naar het oosten te sturen. Het geeft aanleiding tot een confrontatie met Roussel waarin de verhoudingen op scherp worden gesteld:

Πρὸ τοῦ ταύτην περαιωθῆναι τὸν Ῥουσέλιον ἐμμεαθήκει πρὸς τὴν ἀντιπέραν στρατοπεδεύσασθαι, τὴν ἐκ τῆς τῶν Ἀρμενιακῶν ἄρα ντα μετὰ πολλῆς καὶ ἀγρύπνου τῆς ἵππασίας καὶ ἐπιτάσεως. πέμ-

πας δὲ ὁ Καῖσαρ περὶ συνθηκῶν αὐτῷ καὶ εἰρήνης, ὡς εἰκός, διελέξατο. οὐκ ἐν ἴσῳ δὲ τῷ τῆς τύχης ἀποτελέσματί τε καὶ συγκυρήματι τὴν πρεσβείαν εἰσήνεγκεν, οὐδ' ἐπὶ φιλοτίμοις ἐπαγγελίαις καὶ δωρεαῖς, ἀλλ' ἐπὶ ταπεινώσει καὶ συμβουλῇ τάχα τοῦ μὴ ἀπὴνῶς καὶ χαλεπῶς διαχειρισθῆναι. ὁ δὲ Ῥουσέλιος ἅμα μὲν ταῖς ἰδίαις χερσὶ θαρρῶν, ἅμα δὲ καὶ πολεμικοῦ φρονήματος καὶ γενναϊότητος πνέων, οὐκ ἐδέξατο τὴν πρεσβείαν ὡς ἀτιμάζουσαν αὐτοῦ τὴν ἰσχὺν καὶ ἀπειλοῦσαν καὶ οὐχὶ δεξιουμένην αὐτὸν ὑποσχέσεσι. καὶ διὰ τοῦτο πόλεμος ἀμφοῖν ἐπεκηρυκεύθη τοῖς μέρεσιν.

Voor hij [d.i. Ioannes Doukas] de brug overstak, vernam hij dat Roussel kamp had opgeslagen aan de overzijde. Roussel was helemaal uit de Armeense provincie gekomen na een lange, vermoeiende, en slapeloze rit. De *caesar* stuurde gezanten voor een vredesverdrag, zoals mocht verwacht worden. Maar het gezantschap was niet in evenwicht vergeleken met de situatie en status van Roussel, en woog ook niet op in eerbewijzen en geschenken; het was eerder bedoeld om Roussel te vernederen, met zagezegde raadgevingen over hoe hij kon vermijden wreed behandeld te worden. Maar Roussel, die op eigen kracht vertrouwde en één en al strijdvaardigheid en adel was, ontving het gezantschap niet, omdat het dreigingen inhield, oneer deed aan zijn macht, en hem niet genoeg garanties bood. Om die reden raakten beide partijen slaags.

Roussel wordt voorgesteld als een moedige krijger die op zijn eer gesteld is. Hij heeft een status bereikt als de enige man die een militaire vuist kan maken tegen het gevaar van de oprukkende Seldjoeken. Dit wordt nog meer in de verf gezet door hem te portretteren als onvermoeibaar en energiek. Ioannes Doukas begaat een grote fout door hem op zo'n overduidelijke manier te vernederen, volgens Attaleiates.

We mogen niet onderschatten hoezeer kwesties van eer meespeelden in deze periode. De geschenken, de status van de gezanten, de begroetingsformules: het zijn allemaal vormen van communicatie die in de middeleeuwen een heel reële betekenis hebben en gebeurtenissen kunnen sturen, zoals ook in dit voorbeeld (Althoff 1997).

Het vervolg laat zich raden: Roussel verslaat het leger van Doukas en slaagt er zelfs in de *caesar* gevangen te nemen. Zijn reputatie werd er alleen maar meer geducht op, en met een groot leger van getrouwen trok hij op naar Konstantinopel zelf. De keizer kreeg het nu werkelijk benauwd en zond Rous-

sel zijn vrouw en kinderen als een aanbod tot verzoening. Maar Roussel had andere plannen: hij trok zich terug, en riep zijn gevangene Ioannes Doukas uit tot keizer. Daarmee bevestigde hij de legitimiteit van de dynastie, maar zou hij ervoor zorgen zelf de sterke man achter de schermen te worden. Ook hoopte hij zo een deel van het reguliere Byzantijnse leger achter zich te krijgen. Maar de keizer maakte van deze pauze gebruik om de Turken te contacteren en op te zetten (of om te kopen) tegen Roussel. Dit lukt, en het komt tot een treffen tussen het leger van Roussel en de Seldjoeken.

Τῶν δὲ σκοπῶν ἀπαγγειλάντων ὡς τινες πολέμιοι, οὐ πλείους τῶν πέντε ἢ ἕξ χιλιάδων, αὐτοῖς ἐπεφάνησαν, εὐθὺς ὁ Ῥουσέλιος τὸ ἐνυάλιον ἀλαλάξει προσέτατε, καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἅπαν ἐξῶ πλιξε πρὸς τὸν πόλεμον. ἦσαν δὲ πάντες οἱ τούτῳ συστρατευόμενοι Φράγγοι ἑπτακόσιοι καὶ δισχιλίοι· οὐδεὶς γὰρ ἔτι τῶν Ῥωμαίων αὐτοῖς προσεεργή διὰ τὸ τὴν φήμην τῆς ἀναγορεύσεως τοῦ Καίσαρος ἔτι μὴ πλατυνθῆναι καὶ ἀκουσθῆναι τοῖς Ῥωμαίοις· ὡς δὲ ἀνέστελλον αὐτοῦ τὴν ὀρμὴν ὃ τε Καῖσαρ καὶ τινες τῶν ἐξοχωτέρων ἐφ’ ᾧ καθαρῶς ἐπιγνώναν τὸ πλῆθος τῶν ἐναντίων, “οὐκ ἀνεκτόν” εἶπε “τῷ Ῥουσελίῳ ἐστὶ τὸ πρὸς ἕξ χιλιάδας Τούρκων ἀμφιγνωμονεῖν καὶ τὸν πόλεμον ἀναβάλλεσθαι.” ὅθεν καὶ ταχὺ τὰς τάξεις καταστησάμενος ὥρμησεν ἐπ’ αὐτούς.

Toen de verkenners meldden dat er vijanden waren verschenen, niet meer dan vijf of zesduizend, gaf Roussel onmiddellijk bevel om de strijdkreet aan te heffen, en hij bereidde zijn hele leger voor op de strijd. Hij had 2700 Franken tot zijn beschikking, aangezien het nieuws van de kroning van Ioannes Doukas nog niet was verspreid onder de Romeinen, en ze dus nog niet tot zijn leger waren toegetreden. Toen de *caesar* en enkele vooraanstaande officieren de aanval wouden uitstellen tot wanneer het aantal vijanden duidelijker zou zijn, antwoordde Roussel: “Roussel kan er zich niet toe verlagen om te kibbelen over zesduizend Turken en daarom het gevecht uit te stellen.” En dus bracht hij snel zijn leger in slagorde en stormde op de vijand af.

Maar zoals blijkt uit het vervolg, zijn de Seldjoeken in werkelijkheid met veel meer, en Roussel moet het onderspit delven. Maar Attaleiates gebruikt deze episode om eens te meer Roussels onverschrokkenheid te prijzen. Ook de laaghartigheid van het Byzantijnse gezag krijgt weer een veeg uit de pan:

door gemene zaak te maken met de voornaamste vijand, de Turken, zet het keizerlijk gezag heel wat op het spel om Roussel uit te schakelen.

Het verhaal van Roussel is hiermee nog lang niet ten einde: hij wordt gevangen genomen door de Turken, maar zijn vrouw kan hem vrijkopen. Hij onderneemt opnieuw enkele heldendaden tegen de Turken, en hoewel het niet meer komt tot een mars tegen Konstantinopel, blijft hij een lastige onafhankelijke macht in Anatolië. Uiteindelijk wordt hij toch door verraad uitgeleverd aan de keizer Michael Doukas. Daar wacht hem volgende behandeling (26.4):

ὁ δὲ βασιλεὺς μὴ προθέμενος εἰς ὄψιν ἑαυτοῦ καὶ θεῶν τοῦτον ἔλθειν, καί τι καὶ βουλευσασθαι βασιλικῆς ἀνεξικακίας καὶ μεγαλοφροσύνης ἐπάξιον, καὶ προθεῖναι κατ' αὐτοῦ δικαστήριον, καὶ μετὰ διάγνωσιν καταδίκη μὲν θανατηφόρῳ τοῦτον ὑποβαλεῖν, ἀντιστήσαι δὲ τῷ δικαίῳ χόλῳ τὸ ἠπιώτατον καὶ φιλόανθρωπον, καὶ οὕτω φυλάξαι τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ τηλικούτον στρατιώτην καὶ στρατηγόν, δυνάμενον ἐν τοῖς φλεγμαίνουσι κακοῖς τῆς ἐώας ἰάσασθαι πολλὰ τῶν αὐτῆς συντριμμάτων, ὥστε χάριτας ὁμολογήσαντα τῆς σωτηρίας τῷ βασιλεῖ καὶ ἀνυπερβλήτους εὐχαριστίας πεποικότα (ὅπερ πάντως ἀνάγκη τούτῳ ποιῆσαι ἦν, λογικῶ τε ὄντι καὶ φρονήσεως οὐκ ἀμοιροῦντι στεργῶς) λαβεῖν τὴν ἡγεμονίαν τοῦ πολέμου καὶ τῆς πιεζούσης ἐπιδρομῆς ἐλευθερώσαι τὰ ἐῶα, ὅσον γε ἦκει κατ' ἀνθρωπίνην ἔννοιαν ἐκ τῆς τῶν προτέρων αὐτοῦ κατορθωμάτων καὶ τολμημάτων κατανοήσεως, —μὴ πεποικῶς οὖν οὕτως ὁ βασιλεὺς, ἀλλὰ τῷ θυμῷ τὸ πλεῖον ἀπονειμαστος τοῦ πράγματος, ἔλαθε μεγίστης ἰσχύος καὶ εὐπραγίας ἀποστερησας τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, ὡς καὶ μετὰ ταῦτα τὰ πράγματα παρεστήσαντο. παραδοὺς αὐτὸν τοῖς βασανισταῖς, ξεσμοῖς ἀνηκέστοις διὰ βουνεύρων, ὡς τινα δοῦλον δραπετήν, αὐτὸν καθυπέβαλε, καὶ εἰς ἓνα τῶν πύργων κατακλείσας, ζοφώδη καὶ ἀφιλόανθρωπον, ἀτη μέλητον εἶχε καὶ σχοίνοις σιδηροῖς δέσμιον.

De keizer verkoos om hem niet onder ogen te komen, en om niet een besluit te nemen dat waardig zou geweest zijn voor een keizerlijk rechtvaardigheidsgevoel en grootmoedigheid, namelijk om hem voor het gerecht te dagen, en na een proces hem ter dood te laten veroordelen, maar dan zijn rechtvaardige woede plaats te laten maken voor mildheid, en op deze manier een uitstekende soldaat en generaal te vrijwaren voor het Romeinse rijk, die in staat was om de opflakkerende rampen die het oosten geselden, tot bedaren te brengen. Roussel zou de keizer dankbaar geweest zijn

voor zijn redding en vele daden in wederdienst bewijzen, wat hij als een noodzaak zou beschouwen, omdat hij redelijk is en niet verstoken van consequent verstand. Hij zou de leiding nemen over de oorlog en het oosten bevrijden van de strooptochten, voor zover dat kan vastgesteld worden op basis van zijn eerdere verwezenlijkingen en heldendaden. Doordat de keizer naliet dit te doen, maar in de plaats toegaf aan woede, liep hij een grote kracht mis en beroofde hij het Romeinse rijk van welvaart, zoals latere gebeurtenissen zouden aantonen. Hij leverde Roussel over aan folteraars en geselde hem met onophoudelijke zweepslagen, als een weggelopen slaaf, hij sloot hem op in een donkere toren en liet hem wegkwijnen in ijzeren ketens.

Voor Attaleiates is het duidelijk: een goede soldaat is van het allergrootste belang in de warrige situatie in Anatolië, en daarbij moet men ideeën als ethnie of persoonlijke trots laten varen. Het is ook geen contradictie op zich om een ‘Frank’ in te zetten voor de welvaart van het Romeinse rijk. Er spreekt een zekere bewondering voor de moed en adel van de ‘Franken’, kwaliteiten waarvan Attaleiates opmerkt dat ze ontbreken bij de huidige Byzantijnen. In deze episode wordt de traditionele tegenstelling van redelijkheid van Romeinen versus redeloosheid van barbaren op haar kop gezet. Het is de keizer die zich laat meeslepen door zijn woede, in plaats van op een bezonnen manier aan de welvaart van het rijk te denken.

Het is ook tekenend dat Attaleiates de Frank als minder ‘anders’ portretteert dan de Seldjoeken uit het oosten. ‘Latijnen’ zijn in zekere zin minder anders omdat ze natuurlijk ook christenen zijn, zij het van een ketterse soort, onderworpen aan de bisschop van Rome die onrechtmatig de hiërarchie tussen de patriarchaten verstoord heeft. Attaleiates’ tijd, de late 11de eeuw, is net ook een periode waarin contacten met ‘Latijnen’ (d.i. Westerlingen in het algemeen) intensiever worden, na enkele eeuwen van eerder oppervlakkige bejegeningen. Amper een generatie later zal de Eerste Kruistocht ondernomen worden, die de Byzantijnen dwingt om partij te kiezen. De kruistochten zullen de situatie in het Midden-Oosten nog ingewikkelder maken dan ze al was, en het wederzijdse onbegrip zal op een catastrofale manier culmineren in de eerste val van Konstantinopel (1204) door de kruisvaarders.

Het verhaal van Roussel brengt Attaleiates bij een uitgebreide bespiegeling over de oorzaak van de huidige ramspoed in het Romeinse rijk (zoals hij het ‘Byzantijnse’ rijk consequent blijft noemen). Hij wijst vooral op de interne twisten, het gebrek aan eergevoel, en de geringe aandacht voor het

leger. Attaleiates maakt hierbij een vergelijking tussen ‘Oude’ en ‘Nieuwe’ Romeinen (d.i. de ‘Romeinen’ zoals wij die kennen, en de ‘Byzantijnen’), waarbij de traditionele waarden, zoals vanouds, aan de Oude Romeinen worden toegeschreven. Wanneer Attaleiates de steile neergang van de macht en reputatie van het rijk ziet, wijst hij dit direct toe aan de teloorgang van deze *pietas*. Generaals denken aan eigenbelang, en interne vetes worden met een verbetering uitgevochten die in oorlogen tegen externe vijanden niet aan de dag wordt gelegd (24.4).

Διὰ ταῦτα τὴν τῶν γινομένων ἐν τοῖς Ῥωμαίοις καταστροφὴν ἐς αὐτὴν ἀναφέρω τὴν ἐκ τοῦ θεοῦ νέμεσιν καὶ τὴν ἐκ τῆς ἄδεκάτου γνώμης ἀπόφασιν, ὅτι τοῖς ἔθνεσι τιμᾶσθαι τὸ δίκαιον λέγεται, καὶ συντηρεῖσθαι τὰ πάτρια νόμιμα τούτοις ἀπαρεχχεύηται, καὶ πᾶσαν τὴν εὐτυχίαν ἐκ τοῦ δημιουργοῦ καταπτᾶσαν αὐτοῖς συνεχῶς ἐπιλέγουσιν, ἄπερ κοινὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις εἰσὶ προτερήματα καὶ παρὰ πάσης ἀπαιτοῦνται θρησκείας.

Daarom wijs ik de rampen bij de Romeinen toe aan deze wraak van God en aan het besluit van zijn onpartijdige wil. Men zegt immers dat de niet-Romeinse volkeren rechtvaardigheid hoog in het vaandel dragen en dat ze de voorvaderlijke wetten onveranderd bewaren, en dat ze volhouden dat hun geluk hun toebedeeld wordt door de schepper. Dit zijn dingen die alle mensen voordeel brengen en door elke religie geëist worden.

Met andere woorden, Attaleiates ziet in de ‘Latijnen’ en de Turken wel nog de geest van de Oude Romeinen. Daarom ook is hij zo positief in zijn portretten van Roussel (en andere Westerlingen). Attaleiates’ relaas zet dus een aantal tegenstellingen op de helling. De ‘ander’ is niet altijd de gezworen vijand, of inferieur aan de ‘Romeinen’. Attaleiates ziet het Romeinse rijk als een voortzetting van een bepaald politiek idee en een staatkundige organisatie, minder als een religieuze kruistocht of de zelfverdediging van een volk.

In Attaleiates’ geschiedwerken wegen banden van loyaliteit zwaarder door dan etnische identiteit. Het Anatolië van de late 11de eeuw is een kluwen van hulptroepen, rebellerende generaals en lokale potentaten, op een scharniermoment van de geschiedenis van deze regio. Het verschil tussen ‘Byzantijn’ (wat dat ook moge betekenen) en Westerling en Turk is ter plaatse een minder relevante vraag dan wie trouw blijft aan de keizer in Konstantinopel en wie voor eigen gewin gaat.

Het moge duidelijk zijn dat ‘de ander’ een begrip is dat naar believen werd ingevuld, naargelang de noden van de Byzantijnen zelf. Het rijk was een politieke en religieuze eenheid, die in principe alle soorten volkeren kon omvatten. Om hun plaats in de wereld te legitimeren, was een eeuwige strijd en wisselwerking met ‘de ander’ nodig. Voor hun zelfdefinitie waren Byzantijnen dus in belangrijke mate afhankelijk van de ‘barbaren’, maar in de praktijk vloeiden identiteiten van Byzantijnen en anderen vlot in elkaar over. En zo bleef het rijk, om terug te keren op Kavafis’ gedicht, wachten op zijn barbaren, als een oplossing die uiteindelijk nooit kwam.

Bibliografie

- Althoff, G. 1997. “Zur Bedeutung symbolischer Kommunikation für das Verständnis des Mittelalters“, in *Frühmittelalterliche Studien* 31: 170-189.
- Angold, M. 1997. *The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political History*. London/New York: Ashgate.
- Brubaker, R. en Cooper, F. 2000. “Beyond ‘identity’“, in *Theory and society* 29.1: 1-47.
- Cheyne, J.-C. 1990. *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- Eisenstadt, S.N. & Giesen, B. 1995. “The construction of collective identity“, in *Archives européennes de sociologie. European journal of sociology. Europäisches Archiv für Soziologie* 36(1): 72-102.
- Gregory, T.E. 2010. *A History of Byzantium*. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons.
- Herrin, J., 2009. *Byzantium: the surprising life of a medieval empire*. Princeton: Princeton University Press.
- Kaegi, W.E. 2007. *Heraclius, Emperor of Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaldellis, A. en Krallis, D. 2012. *Michael Attaleiates: The History*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Krallis, D. 2012. *Michael Attaleiates and the politics of imperial decline in eleventh-century Byzantium*. Tempe (Arizona): Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies.
- Lauxtermann, M.D. 2003. *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*. Wenen: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Mullett, M. 2000. “The Other in Byzantium“, in D.C. Smythe (ed.), *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider*. Aldershot: Ashgate.
- Pérez Martín, I. (ed.) 2002. *Miguel Atalíates. Historia*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Tartaglia, L. (ed.) 1998. *Carmi di Giorgio di Pisidia*. Turijn: UTET.